

Cirkvi v politike štátov strednej a juhovýchodnej Európy v období nastol'ovania komunistických režimov a formovania sovietskeho bloku

Peter Mulík

Každý pokus definovať politiku komunistických strán voči náboženstvu a cirkvám naráža na špecifické ťažkosti, pretože taktika komunistov sa sotva v ktorej oblasti dokázala tak elasticky, ba dialekticky, meniť ako vo vzťahu k cirkvám. Perzekúcia pre náboženské presvedčenie a eliminácia pôsobenia cirkví bola maskovaná, azda ešte viac ako ostatné formy prenasledovania, a to často tak úspešne, že aj niektorí objektívni vedci sa dali niekedy pomýliť.¹

V súvislosti s touto témou sa treba zamyslieť nad podstatou komunistickej politiky voči cirkvám. Tá vychádzala z teórie marxizmu-leninizmu a z nej metodologicky odvodzala každodennú prax. Komunistická politika voči cirkvám sa zakladala na dvoch (dialektických) tvrdeniach. Prvým je téza, že náboženstvo, a všetko s ním spojené, predstavuje niečo negatívne. Druhou zásadou je, že komunistický štát (režim) sa musí usilovať zaujímať k náboženstvu a cirkvám korektný a tolerantný postoj. Druhá zásada sa prejavovala najmä v propagande, ktorá nám ponúka hrubo sfaľšovaný obraz vzťahu k náboženstvu, ktorý v skutočnosti komunisti zastávali. Tvorcom tohto učenia v podstatných črtách bol V.I. Lenin, vychádzajúci nielen z marxizmu, ale aj z filozofie viacerých nihilistov a anarchistov, z ktorých treba, pokiaľ ide o ruské prostredie, spomenúť predovšetkým P. Tkačeva, S. G. Nečajeva, vyznačujúcich sa nenávisťou k náboženstvu². Náboženstvo sa z hľadiska komunistickej ideológie formálne zavrhuje predovšetkým preto, že odporuje materializmu. V ponímaní vodcu boľševickej revolúcie Lenina *marxizmus je materializmus a ako taký je voči náboženstvu bezvýhradne nepriateľský*.³ Táto téza sa stala teoretickým východiskom pre politiku komunistických strán voči náboženstvu a cirkvám. O prostriedkoch boja proti náboženstvu a cirkvám intenzívne, aj keď zrejme nie celkom dôsledne, uvažoval už Lenin, keď vyslovil tézu, že proti náboženstvu sa musí bojovať a musí byť zničené, ale boj a likvidácia sa musia viesť iba v súlade so všeobecnými úlohami strany; to znamená, nie vždy a všade s rovnakou intenzitou (*Socializmus a náboženstvo*).

Komunistické režimy používali vo svojej politike voči cirkvám predovšetkým tieto prostriedky: propagandu, silné obmedzenie vplyvu cirkví, zatýkanie, inscenované procesy a popravy, tzv. vlastenecké hnutia duchovných a podriadenie náboženských spoločenstiev zákonnými a organizačnými opatreniami priamo štátu.

V plánoch štátnej moci na úplné ovládnutie cirkvi významné miesto mali tzv. *vlastenecké* alebo *mierové hnutia duchovných*, ktoré tvorili rozkolnícke skupiny vo vnútri cirkví a preto boli pre ne dvojnásobne nebezpečné. Štát sa často na nich obracal a jednal s nimi ako s legitímnymi reprezentantmi cirkví. Ich hlavnou úlohou bolo útočiť a kritizovať vlastnú hierarchiu, podporovať ciele vlády na politickom i hospodárskom poli (kolektivizácia, mierová propaganda, odsudzovanie imperializmu), náboženskú vieru predkladať a vysvetľovať ako súlad viery a komunizmu. Túto rolu zohrala v Rusku tzv. *živá cirkev*, ktorej predstavitelia zaútočili na patriarchu Tichona (1922) a po jeho zatknutí bol kňaz Vvedenskij poverený dočasným vedením pravoslávnej cirkvi. Svedčil vo viacerých procesoch proti súdeným duchovným, ktorých

¹ CURTIS J. S.: *The Russian Church and the Soviet State 1917-1950*, Boston 1953. Táto práca o pravoslávnej cirkvi sa uvádza ako klasický príklad neschopnosti odhaliť podstatu štátnej cirkevnej politiky komunistických štátov.

² BOCHENSKI, M. – NIEMEYER, G.: *Handbuch des Welt-Kommunismus*. Freiburg / Mníchov 1958, s.523.

³ LENIN V. I.: O vzťahu robotníckej strany k náboženstvu, *Zobrané spisy* 11. s.403

označoval za kontrarevolucionárov. Štát mu poskytol masívnu podporu. Za policajnej pomoci sa konal v auguste 1922 kongres *živej cirkvi*, na ktorom vyhlásili 36 biskupov ruskej pravoslávnej cirkvi za zosadených a 24 sa muselo zriecť svojich hodností v prospech duchovných tohto hnutia. Proti vôli veriacich boli kostoly odnímané kňazom verným patriarchovi a dávané rozkoľníkom⁴. Nakoniec toto hnutie rozdrobené na viaceré skupiny sa stalo samo terčom prenasledovania zo strany štátnej moci.

Obsadenie rozsiahlych oblastí Európy Červenou armádou v rokoch 1944-1945 a ich následné začlenenie do sféry sovietskeho vplyvu celkom malo okrem iného aj sekundárne efekty, medzi ktoré patrilo začatie resp. posilnenie protináboženských a proticirkevných tendencií v krajinách strednej a juhovýchodnej Európy. Sovietsky zväz totiž, už 27 rokov predtým, než sa v krajinách východného bloku pod jeho vplyvom vytvorili podmienky pre podobný proces, uskutočňoval cieľavedomú proticirkevnú politiku. Keďže v podmienkach ZSSR najsilnejším ideologickým oponentom režimu bola ruská pravoslávna cirkev, treba sa pokúsiť definovať jej úlohu, postavenie a osud. To by malo pomôcť postrehnúť rozdiely a podobnosti vo vývoji proticirkevnej politiky v ostatných štátoch východnej Európy. Po februárovej revolúcii 1917 dostala ruská pravoslávna cirkev možnosť kanonickej samosprávy so zárukou štátu na vlastnú slobodu a nezávislosť⁵. No tento stav netrval dlho, lebo prenasledovanie cirkvi začalo hneď po uchopení moci boľševikmi. Napríklad už začiatkom roku 1918 vtrhli ozbrojení námorníci do kyjevskej lavry a zavraždili kyjevského metropolitu Vladimíra⁶. Tieto udalosti spojené s revolučným zvratom neboli osamoteným výkričníkom⁷, ale väčšiu šírku nadobudlo prenasledovanie až v 20. rokoch.

Hladomor, ktorý postihol v roku 1922 Povolžie a ďalšie časti Ruska, poskytol sovietskej vláde zámienku na trvalý zásah proti pravoslávnej cirkvi. Patriarcha Tichon, v júli 1921 na podnet Celoruského výbor pre pomoc hladujúcim (pre túto svoju aktivitu bol zrušený) tlačou vydal *prehlásenie k veriacim Ruska i za hranicami* s prosbou o pomoc⁸. Reakciu nebolo treba dlho čakať. Sovietska vláda 23. 2. 1922 vydala dekrét o zabraní cirkevných cenností. Päť dní po tom sa patriarcha obrátil na veriacich s takýmto posolstvom: *Želajúc si prispieť možnou pomocou obyvateľom Povolžia umierajúcim hladom, rozhodli sme sa obetovať cirkevno-príchodským radám a občinám, kde trpia hladom, drahocenné cirkevné rúcha a predmety, ktoré nie sú nutné priamo pri bohoslužbe. No následne sa rozpútali ostré útoky proti cirkvi a jej predstaviteľom a bolo rozhodnuté zobrať z chrámov všetky cenné cirkevné veci včítane bohoslužobných sakrálnych predmetov*⁹.

Pokus o zobrať cirkevných cenností v meste Šue spôsobil ozbrojenú zrážku, pri ktorej zahynuli štyria ľudia a desiat boli ranení. Lenin sa 19. 3. 1922 tajným listom obrátil na členov Politbyra hodnotiac udalosti v Šue, v ktorom okrem iného píše: *...pre nás je zvlášť tento moment mimoriadne vhodný, ale aj vo všeobecnosti je to jediný moment, keď môžeme využiť šancu na 99% a nepriateľa poraziť na hlavu, pritom zabezpečiť pre seba nevyhnutné pozície na mnoho desaťročí*¹⁰. Na základe týchto Leninových podnetov bolo do konca roku 1924, v súvislosti s vyvlastnením cirkevných pokladov, zavraždených alebo umučených 2691 svetských a 5409

⁴ BOCHENSKI, J.M. – NIEMEYER, G.: c. d., s. 547.

⁵ Konstantinov D.: Die Kirche in der Sowjetunion nach dem Krieg. Mníchov 1973, s.115. Ruská pravoslávna cirkev v tom čase disponovala 54 174 chrámami, rozdelenými do 73 biskupstiev. Mala 3 metropolitov, 31 arcibiskupov a 129 biskupov. Celkove sa k nej hlásilo 99 miliónov veriacich.

⁶ Konstantinov, D.: c. d., s. 118

⁷ Podľa A. A. Valentinova, Čornaja kniga, Paríž 1925, v období 1917-1923 prišlo o život 28 pravoslávnych biskupov a viac ako 100 kňazov. Mnohí boli umučení barbarským spôsobom pod vedením agentov strany (Izidor Kolokov bol narazený na kôl, Ambrozij Gudko priviazaný na koňa a na smrť povláčený).

⁸ Moskovskije novosti, 32, 12. 6. 1990.

⁹ Tamže.

¹⁰ Tamže.

rehoľných duchovných¹¹. Od roku 1922 sa konali inscenované procesy proti 54 pravoslávny a 11 katolíckym duchovným a laikom. Iba v rokoch 1921-1923 bolo zlikvidovaných 722 pravoslávnych kláštorov¹².

Napriek tomu pravoslávna cirkev počas NEP-u ešte ako tak dýchala. Cirkevný život existoval, aj keď vo veľmi obmedzenej miere. Veriaci mohli navštevovať kostoly a konali sa obrady. Situácia sa podstatne zmenila po nástupe Stalina k moci, ktorý si vytýčil cieľ, v krátkom čase radikálnym spôsobom cirkev zničiť. Malo sa to udiť radom po sebe nasledujúcich administratívnych opatrení, proti predstaviteľom cirkvi, proti veriacim a súčasne zatváraním a búraním kostolov. Výrazne sa zosilnila protináboženská propaganda.

Medzník vo vzťahoch pravoslávnej cirkvi a sovietskeho štátu tvorí deklarácia metropolitu Sergeja, zastupujúceho patriarchu, ktorý 29. 6. 1927 v *Posolstve pastierom a štátu*, vyzval pravoslávnu cirkev k lojálnemu postoju k sovietskej vláde¹³. To spôsobilo ešte väčšie rozštiepenie cirkvi. Prevažná časť hierarchie akceptovala vyhlásenie ako nutnosť a východisko z reálnej situácie. Protináboženské a proticirkevné akcie vlády napriek tomu neustali. Až napadnutie ZSSR Nemeckom v roku 1941 prinútilo sovietsku vládu zmeniť likvidačný postoj voči cirkvám, zvlášť voči pravoslávnej. Mohlo by sa zdať, že to bola vlastne oneskorená reakcia na deklaráciu metropolitu Sergeja z roku 1927. Avšak veľa zavážili aj stanoviská metropolitov Sergeja a Nikolaja v prvých dňoch po začiatku sovietsko-nemeckej vojny, keď napriek zreteľným úspechom nemeckých vojsk a nechuti civilného obyvateľstva, ba dokonca aj armády, brániť sovietsky systém, jasnou formuláciou podporili vládu a vyzvali ruských veriacich do boja za vlasť. Rozhodujúci zvrat prinieslo až historické stretnutie troch metropolitov | *Sergeja* (Moskva), *Alexeja* (Leningrad) a *Nikolaja* (Halič) so Stalinom 4. 9. 1943 v Kremli. Hoci jeho výsledkom nebola nijaká písomná dohoda, zásadne zmenilo vzťah štátu k pravoslávnej cirkvi¹⁴.

Veľmi dôležitou zmenou bolo zastavenie protináboženskej a proticirkevnej propagandy¹⁵. So zrejším zámerom zviditeľniť tento nový kurz vlády boli predstavitelia ruskej pravoslávnej cirkvi pozývaní na oficiálne vládne a diplomatické podujatia. Dostali dokonca možnosť v cirkevných záležitostiach cestovať do zahraničia. To však úzko súviselo s úsilím sovietskej vládnej zahraničnej politiky, aby bola do nej zakomponovaná aj politická aktivita pravoslávnej cirkvi v zahraničí. Napríklad protinemecké iniciatívy, ako aj agitácia za vytvorenie druhého frontu v Európe, patrili tiež do škály zahraničných aktivít ruskej pravoslávnej cirkvi¹⁶. Pravoslávna cirkev videla v zmenenom postoji voči nej blahosklonnosť vlády a dokázala sa týmto podmienkam ľahko prispôbiť, lebo bola zvyknutá na štátny *cézaropapizmus* predrevolučného Ruska. Treba však vedieť, že ruská pravoslávna cirkev v roku 1941, keď jej prenasledovanie ustalo, predstavovala už len úbohé torzo bývalej národnej ruskej cirkvi.

Politiku sovietskeho štátu voči katolíckej cirkvi po októbrovej revolúcii v roku 1917 možno rozdeliť do troch etáp: 1. Likvidácia pôvodnej cirkevnej správy a vyhnanie biskupov. 2. Rozbitie tajne vysvätenej hierarchie, ktorú utvoril biskup *Michel d'Herbingy*. 3. Reštrikcie voči katolíckej cirkvi vo východnom Poľsku a v Pobaltí v rokoch 1939-1941 a po roku 1944.

Zmena postoja Lenina k cirkvám a osobitne ku katolíckej cirkvi sa viaže k roku 1922. No už roku 1919 bol ako prvý katolícky biskup zatknutý a po viacmesačnom väzení vypovedaný z krajiny arcibiskup Mohileva *Eduard von Ropp*. Jeho nástupca *Jan Cieplak* bol v roku 1922 zatknutý a v marci 1923 odsúdený na smrť. Bol obvinený zo zakladania kontrarevolučných organizácií s cieľom zvrhnúť sovietsku moc. Jediným jeho dokázateľným prečinom pritom bolo,

¹¹ Porovnaj :KONSTANTINOV D., c. d., s.120

¹² Podľa správy ľudového komisára spravodlivosti na 9. všeruskom zjazde KS v r. 1921. In: BOCHENSKI, J.M. – NIEMEYER, G.: c. d. , s.544.

¹³ Porovnaj: FLETCHER W.: A study in survival. The Church in Russia 1927-1943, New York 1965, s.13

¹⁴ Pozri: SIMON, G.: Church, State and Opposition in the USSR, Los Angeles, 1974, s.67

¹⁵ Porovnaj: KONSTANTINOV D., c. d., s.122

¹⁶ Pozri: FLETCHER W.: Religion and soviet foreign policy 1945-1970, 1973, s.14

že nerešpektoval dekrét, ktorý zakazoval náboženskú výučbu osôb mladších ako 18 rokov. Biskupa *Cieplaka* neskôr vymenili za jedného poľského komunistu, avšak jeho generálny vikár *Konstantin Budkiewicz* bol popravený. Jeden deň po jeho poprave 31. 3. 1923 Pravda napísala: *Prečo nezačneme proces proti rímskemu pápežovi? Proces s Cieplakom potvrdil, že najväčšiu zodpovednosť za protirevolučnú činnosť kňazov, organizujúcich odpor proti zhabaniu cirkevných majetkov, nesie pápež. On by mal byť odsúdený revolučným tribunálom.. Proces a najnovší rozsudok dokázali, že katolícky klérus je nesmiernym nepriateľom chudobných a vlády roľníkov a robotníkov*¹⁷.

Katolíci latinského obradu žili na území ZSSR prevažne v diaspóre. Jediná sovietska republika s katolíckou väčšinou obyvateľstva bola Litva. Po treťom delení Poľska pripadla k Rusku a v druhej polovici 19. storočia zažila tvrdý náboženský a národný útlak. Vtedy sa vytvorilo pevné spojenie cirkvi a ľudu, ktoré je súčasťou litovského národného povedomia. Po získaní nezávislosti roku 1918 nastalo obdobie rozkvetu náboženského a cirkevného života. V roku 1940, počas prvého sovietskeho obsadenia sa prejavil masívny proticirkevný tlak. Cirkevný majetok bol poštátnený. Okrem budov a pozemkov poštátneniu podliehal aj všetok inventár kláštorov, včítane kníh, liturgických potrieb a zvonov. Aj kostoly sa museli na bohoslužby prenajímať od štátu. Použitie zvonov a liturgických predmetov sa umožňovalo iba za poplatok. Mimo kostolov sa nesmeli konať nijaké náboženské obrady a za uskutočnenie bohoslužieb v súkromných domoch sa prísne trestalo¹⁸. Ľudový komisár pre školstvo Litovskej SSR oznámil dňa 31. 8. 1940, že sa zakazuje modliť sa pred a po vyučovaní. Zároveň sa musia odstrániť všetky predmety pripomínajúce minulý režim a nesmie sa spievať litovská štátna hymna¹⁹. Z tohto je vidno, že si sovietske úrady uvedomovali úzke prepojenie národného povedomia s náboženským presvedčením Litovcov.

Skúsenosti litovských katolíkov so sovietskou vládou počas prvého obsadenia (jún 1940|jún 1941) viedli k tomu, že pred blížiacou sa Červenou armádou v roku 1944 sa s množstvom litovských intelektuálov dalo na útek aj 257 katolíckych kňazov, ktorí po vojne ostali na Západe. Ďalšia časť duchovných (176 kňazov) sa vysťahovala v roku 1946 do Poľska. Tých, čo ostali vo vlasti čakala v mnohých prípadoch ťažká krížová cesta. Biskup *Vincentas Borisevičius* bol obvinený z kolaborácie s fašistami a z podpory nacionalistických bánd. Bol zatknutý a po strašnom mučení začiatkom novembra 1946 zastrelený. V rokoch 1946 a 1947 bolo poslaných na Sibír 330 kňazov, medzi nimi biskupi *Ramanauskas* a *Matulionis*. Z nich sa v roku 1956 vrátilo späť iba 120²⁰. Ako vidíme, proces podobný tomu, ktorý prebiehal v Rusku v 20-tych rokoch neobišiel ani Litvu. Charakterizoval ho drastický pokles počtu kňazov, profanizovanie sakrálnych objektov²¹ a napriek odluke cirkvi od štátu, sústavné zasahovanie do vnútorných záležitostí cirkvi.

Podobný osud postihol aj katolícku cirkev v Lotyšsku, kde v období nezávislého štátu boli konkordátom upravené vzťahy so Svätou Stolicou. Dňa 16. 6. 1940 obsadila Červená armáda Lotyšsko a vzápätí za ňou nasledovala prvá fáza prenasledovania cirkvi. Teologická fakulta bola rozpustená a všetka katolícka tlač zakázaná. Do júna 1941 bolo deportovaných asi 40 000 ľudí. V júni 1941 bolo zavraždených 11 kňazov²². Keď v rokoch 1944-1945 Červená armáda znova obsadila Lotyšsko, traja biskupi museli opustiť krajinu.

¹⁷ Porovnaj: Die römisch-katholische Kirche in der Sowjetunion, Mníchov 1990, s.19.

¹⁸ Tamže s. 37.

¹⁹ Tamže, s. 38

²⁰ Die römisch-katholische Kirche in der Sowjetunion, Mníchov 1990, s. 48. Porovnaj BRIZGYS, V.: Religious Conditions in Lithuania under Soviet Russian Occupation. Chicago 1968.

²¹ DUBNAITIS, E.: Der Kampf gegen Religion und Geistlichkeit in den sowjetisierten baltischen Ländern Estland, Lettland, Litauen. Königstein /Ts 1966, s. 121.

²² Die römisch-katholische Kirche in der Sowjetunion, Mníchov 1990, s.70.

Mohli by sme konštatovať, že sa v ZSSR osudy rímskokatolíckej a pravoslávnej cirkvi v podstate veľmi neodlišovali. Režim používal rovnaké spôsoby a prostriedky na ochromenie náboženského života a cirkevnej organizácie. Jednako existoval tu predsa rozdiel v prístupe ku katolíkom a k pravoslávny. Represie voči pravoslávnej cirkvi dosahovali vrchol v rokoch 1922-1923 a 1927-1929. V nasledujúcom období a zvlášť v čase vojny sa pravoslávna cirkev stávala čoraz viac preferovanou. Režim si uvedomoval fakt, že pravoslávie napriek rozbitej hierarchickej i organizačnej štruktúre ostalo súčasťou národného povedomia Rusov, preto veľmi dobre využila ako prostriedok na dosiahnutie svojich veľmocenských cieľov. Katolícku cirkev, tak latinského ako aj byzantského obradu, vzhľadom na to, že jej centrom bolo v Ríme, nebolo také ľahké úplne ovládať administratívnymi metódami verejnej a štátnej správy, preto aj perzekúcia katolíkov bola permanentná a v prípade katolíkov východného obradu, dokonca likvidačná. Smutné je však to, že ruská pravoslávna cirkev, ktorá v rokoch 1943-1957 zažívala obdobie relatívnej slobody, ochotne asistovala komunistickému režimu pri potláčaní katolíckej cirkvi (najmä byzantského obradu), a to nielen v Sovietskom zväze, ale aj za jeho hranicami.

Keď však koncom päťdesiatych rokov sovietske komunistické vedenie už nepotrebovalo pravoslávie na propagandistické účely, ba zbadalo významný nárast vplyvu tejto cirkvi na verejnosť, začala nová vlna prenasledovania pravoslávnych kresťanov²³. Súviselo to aj s pokračujúcou studenou vojnou, pretože korektnejší prístup moskovského vedenia voči cirkvám počas druhej svetovej vojny bol z veľkej časti výsledkom tlaku západných spojencov na dodržiavanie ľudských práv, ktorý začal byť irelevantný.

Katolíci byzantského obradu (brest-litovská únia s Rímom z roku 1596), predovšetkým na západnej Ukrajine, boli práve následkom vyššie uvedených skutočností terčom veľmi ostrých opatrení vlády soviетov. Ich krížová cesta začala v roku 1939 po páde Poľska, keď po prvom 22 mesačnom období sovietskeho obsadenia (1939-1941) nasledovala nemecká okupácia (1941-1944) a po roku 1944 začlenenie do Sovietskeho zväzu.

Dá sa povedať, že počas prvého obsadenia Sovietskym zväzom nová moc nevystúpila otvorene proti cirkvi, katolíckym združeniam a spolkom, skôr sa zameriavala na elimináciu aktívnych jednotlivcov. Politika soviетov bola proklamovaná ako *formou národná - obsahom socialistická*. Obsadenie sa vyhlasovalo za *oslobodenie od jarma poľského kapitalizmu*. V septembri 1939 zaujala gréckokatolícka cirkev oficiálne postoj k novej vláde, pretože boli náznaky, že už v tomto období sa bude oficiálne presadzovať pravoslávie. Vo svojom vyhlásení arcibiskup *Andrij Šeptyckij* vyjadril ochotu podporovať vládu a nezasahovať do svetských záležitostí²⁴.

Doba nemeckého obsadenia znamenala pre ukrajinskú katolícku cirkev byzantského obradu obdobie relatívneho pokoja. Nemecké okupačné úrady rýchle pochopili dominantné postavenie gréckokatolíckej cirkvi v tomto regióne a usilovali sa ho využiť na svoje účely. Napr. znovu jej dovolili otvoriť kňazské semináre, čo však neumožnili rímskokatolíckym Poliakom. Vojensko-politické zmeny spôsobili pochopiteľne aj zmeny v cirkevnej politike sovietskeho štátu. Už koncom roku 1943 moskovský rozhlas začal propagandistickú kampaň za návrat ukrajinských gréckokatolíkov k *viere otcov* (k pravoslávniu). V júni 1944 zomrel Lvovský metropolita Šeptyckij a na jeho nástupcu, ktorým bol *Josif Slipyj*, sa vyvíjal masívny tlak, aby zrušil úniu s Rímom. Za neobľomnosť v tejto veci bol v apríli 1945 spolu s väčšinou biskupov zatknutý a internovaný (18 rokov).

Svoj cieľ sovietsky štát dosiahol iným spôsobom. Dňa 6. 3. 1946 sa vo Lvove pod jeho kuratelou zinscenovala synoda, kde sa formálne gréckokatolícka cirkev na Ukrajine zjednotila s ruskou pravoslávnu cirkvou. Tomuto kroku predchádzalo prestúpenie 13 gréckokatolíckych

²³ SIMON, G.: Church, State and Opposition in the USSR, Los Angeles, 1974, s.70.

²⁴ ZLEPKO D.: Die Vernichtung der ukrainischen katholischen Kirche und die Auflösung ihrer Hierarchie in Galizien. In: Die Führung der Kirche in den sozialistischen Staaten Europas. München, 1979, s.26

kňazov na pravoslávie 23. 2. 1946, z ktorých dvaja boli okamžite vysvätení na biskupov a tí potom, spolu s duchovnými ruskej pravoslávnej cirkvi, viedli zinscenovaný cirkevný koncil. V priebehu jedného roka nasledovalo zatknutie asi 800 gréckokatolíckych kňazov.²⁵ Tento totalitný akt štátnej cirkevnej politiky sovietskeho štátu, realizovaný zneužitím ruskej pravoslávnej cirkvi mal svoje logické pokračovanie v likvidácii gréckokatolíckych cirkví v Zakarpatskej Ukrajine, ale aj na Slovensku a v Rumunsku a čiastočne aj v Poľsku. Bol precedensom, ktorý vytváral modelovú situáciu pre vytváranie národných cirkví nezávislých na centrách mimo vplyvu Moskvy. Koncom štyridsiatych rokov sa komunistické režimy v Poľsku, Česko-Slovensku a Juhoslávii pokúsili uplatniť tento model v podmienkach miestnych rímskokatolíckych cirkví.

V Zakarpatsku došlo k likvidácii gréckokatolíckej cirkvi pod tlakom zmien na západnej Ukrajine. Použila sa však jednoduchšia verzia *návratu do pravoslávia*. Gréckokatolícky mukačevský biskup *Teodor Romža* zahynul 1. novembra 1947 za nevyjasnených okolností pri autonehode. Jeho nástupca mons. *Čira* bol roku 1948 zatknutý, uväznený a poslaný do koncentračného tábora. Dňa 29. 8. 1949 došlo k úplnej likvidácii tejto cirkvi v Zakarpatsku takým spôsobom, že sa slávnostnou liturgiou úradu biskupa v Mukačeve ujal moskovským patriarchátom poverený pravoslávny biskup Makarius. Po liturgii sa prečítalo vyhlásenie, ktorým sa zakarpatskí gréckokatolíci stali *naveky pravovernými synmi svätej Matky ruskej pravoslávnej cirkvi*²⁶.

Udalosti, ktoré sprevádzali rozširovanie sovietskej sféry vplyvu smerom na západ v rokoch 1939-1940 a bezprostredne po prechode frontu v rokoch 1944-1945 na územiach východného Poľska, (resp. západnej Ukrajiny) boli v mnohom charakteristické aj pre vývoj v oblastiach strednej a juhovýchodnej Európy v sledovanom období.

Paralelne s reštrikciou činnosti cirkví a propagandou oslabujúcou ich vplyv sa však skoro všade totalitné režimy usilovali ukázať ochotu dohodnúť sa a spolupracovať s cirkvami. Tu sa najvýraznejšie prejavili odlišnosti podmienené vývojom jednotlivých krajín. Zároveň to však bolo pole, kde sa ukázala sila, diplomacia, ako aj taktika cirkví a režimov.

Štátna cirkevná politika v prevažne katolíckych krajinách po roku 1945 mala svoje špecifiká. Bola rozdielna v závislosti od ich statusu počas vojny, od politickej orientácie vlád týchto krajín pred a počas druhej svetovej vojny. Metódy proticirkevného boja neboli rovnaké a nedosahovali rovnakú intenzitu. Rozdiely boli evidentné aj v rámci jednotlivých štátov, ktoré boli viacnárrodné resp. federalizované (Č-SR, Juhoslávia, ZSSR). Z tohto dôvodu treba sledovať tieto javy tak na úrovni štátov, ako aj ich súčastí. Ide najmä o Poľsko, Čechy a Moravu, Chorvátsko a Slovinsko, Litvu, Slovensko a Maďarsko.

Často sa kladie otázka, prečo Vatikán, ako centrum svetového katolicizmu, neuplatnil jednotný postup katolíkov týchto krajín proti nastupujúcemu komunizmu. Prakticky bol takýto postup v tomto období sťažený pre veľmi odlišnú východiskovú situáciu miestnych cirkví. Katolícka cirkev v Poľsku, v Čechách a na Morave bola pod nemeckou okupáciou počas vojny zatlačená do opozície a bola zapojená priamo do odboja. V celkom odlišných podmienkach žili katolíci počas vojny v Maďarsku, na Slovensku a v Chorvátsku, kde zastávali viac-menej lojálny pomer k štátu, ak nie práve prostredníctvom aktivít niektorých duchovných významne politické zástoje. Práve z týchto dôvodov, ako aj zo skutočnosti, že tieto štáty nebojovali vo vojne na strane víťazov, ocitli sa katolíci týchto krajín v nevýhodnejšej situácii ako inde v Európe. To podmieňovalo radikálnejšie postupy vlád týchto krajín voči katolíkom najmä po nastolení komunistických režimov.

Poľskí katolíci najväčšmi trpeli pod totalitným režimom nacistického Nemecka. Mimo Generálneho gubernátu bol počet (hierarchia) duchovenstva drasticky redukovaný a svojvoľne

²⁵ Die Ukrainische katholische Kirche. Mníchov 1988., s.29

²⁶ BUCKO A.: Kreuzweg der katholischen Kirche in der Slowakei. In: Südost-Stimmen, č. 6, 1954, s.23.

decimovaný. Kňazské semináre, početné rehoľné spoločenstvá, školy a združenia boli zrušené a ich majetok bol vyvlastnený. Kostoly nesmeli slúžiť na náboženské účely²⁷. V nemeckých koncentračných táboroch zahynulo 1996 katolíckych kňazov, 113 klerikov a 238 rehoľných sestier²⁸.

Práve pre tieto zásluhy v protinacistickom odboji, napriek napätiu prvých povojnových rokov, vzťahy medzi poľským štátom a katolíckou cirkvou dosiahli kritický bod až v roku 1948. V novembri 1948 stal sa prímasom Poľska a arcibiskupom vo Varšave Stefan Wyszyński. Poľské komunistické vedenie, sledujúc príklad Č-SR a Maďarska, sa pokúsilo o izoláciu hierarchie od kléru. Na prelome rokov 1948-1949 a zvlášť po zverejnení vatikánskeho dekrétu o exkomunikácii členov komunistických strán z 1. 7. 1949, začal sa v Poľsku otvorený boj strany a vlády proti katolíckej cirkvi s cieľom vylúčiť ju z verejného života. Tento zmenený postoj režimu sprevádzalo zoštatnenie nemocníc (september 1949), charity (január 1950) a vyvlastnením väčšej časti cirkevného majetku v marci 1950²⁹.

Na rozklad cirkvi zvnútra poslužil *Kňazský výbor pri Združení bojovníkov za mier a demokraciu*, založený 11. 9. 1949 a združujúci prevažne duchovných postihnutých cirkevnými trestami. Viedol v tlači zúrivé útoky proti biskupom. Ďalším podobným subjektom bolo hnutie vedené extrémnym nacionalistom Boleslawom Piaseckým, združené okolo *Výboru katolíckych duchovných a laikov pri Celopoľskom mierovom hnutí*. Od roku 1950 mali prakticky monopol na katolícku tlač v krajine. (Jeho stúpenci vyvinuli aj vlastný smer teológie, ktorý zdôrazňoval uctievanie Boha-Otca.) V komunistoch videli aktívnych jednotlivcov pretvárajúcich svet a odsudzovali pasivititu kresťanov v imperialistických krajinách³⁰.

Poľský episkopát, usilujúc sa vyhnúť priamej konfrontácii s režimom, koncom roku 1948 sa v spoločnom pastierskom liste vyjadril, že si neželá nepriateľský postoj katolíkov voči štátu. *Wyszyński* zdieľal rovnaký názor s krakovským arcibiskupom *Sapiehom*, že napriek odmietaniu ideológie komunizmu, je z národnopolitických dôvodov nutná aj istá spolupráca s ľudovodemokratickým režimom. Vzájomné rokovania následne viedli 14. 4. 1950 k dohode medzi vládou a episkopátom³¹. Od jej dosiahnutia bol však tento akt v cirkevných kruhoch dosť sporný. Na jej základe biskupi žiadali klérus o rešpektovanie zákonov, aby nespôsobili použitie násilia zo strany štátu, aby spolupracovali na obnove krajiny. Vyhlásili, že získané západné a severné územia Poľska sú trvalou súčasťou krajiny a oznámili, že sa u Svätej Stolice budú usilovať o zriadenie riadnej cirkevnej správy na týchto územiach. Zároveň žiadali, aby sa duchovenstvo nestavalo proti kolektivizácii poľnohospodárstva a vyhlásili, že episkopát sa vo všetkých náboženských záležitostiach podrobí poľským štátnym záujmom. Vláda potvrdila cirkvi právo na náboženské vyučovanie v školách, štatút Katolíckej univerzity v Lubline, právo na katolícke spolky, na charitatívnu, dobročinnú a katechetickú činnosť, na vlastnú tlač a vydavateľstvá, na verejné bohoslužby a tradičné púte a procesie, ako aj na dušpastierstvo v armáde, vo väznicích a v štátnych nemocniciach. Záverom garantovala rehoľiam a kongregáciám úplnú slobodu konania³².

Očakávania poľských katolíkov, že na základe tejto dohody dôjde k normalizácii vzťahov, sa však nespĺnili. Už v polovici roku 1950 došlo k napätiu, pre zatknutie niektorých duchovných, ktorí odmietli podpísať štokholmsku mierovú výzvu, pre inscenovaný proces s biskupom Czesławom Kaczmarkom a skupinou duchovných osôb, obvinených zo špionáže pre západné mocnosti prostredníctvom Vatikánu. Príprava a zverejnenie novej ústavy z 23. 7. 1952

²⁷ Porovnaj: New Catholic Encyclopedia, New York. (heslo Poľsko)

²⁸ KARP, H. J.: Die Kirchenpolitik des polnischen Kardinalprimas Stefan Wyszyński. In: Die Führung der Kirche in den sozialistischen Staaten Europas, s.40.

²⁹ Pozri RAINA, P.: Kardynał Wyszyński 1. Droga na Stolicę Prymasowską. Varšava 1993., s. 169-210.

³⁰ BOCHENSKI, J.M. – NIEMEYER, G.: c. d., s.547

³¹ KARP, H. J.: c. d., s.43.

³² Pozri CYWIŃSKI, B.: Ogniem próbowane. II. Lublín – Rím 1990, s. 112.

vnieslo nové napätie do vzťahov poľských katolíkov a štátu.³³ Váhanie kardinála (január 1953) Stefana Wyszyńskiego cirkevne odsúdiť biskupa Kaczmarka, viedlo 26. 9. 1952 k jeho internácii. Tento stav trval až do tzv. odmäku v roku 1956.

Situácia katolíkov v Čechách a na Morave, ktorých postihol počas druhej svetovej vojny takmer podobný osud ako ich poľských súvercov, bola v mnohých rysoch odlišná. Odpad od katolicizmu sa prejavil oslabením religiozity. Už počas I. republiky bol podiel inteligencie bez náboženského vyznania v Čechách zvlášť vysoký. Aj v národnom povedomí českého národa je citeľný protikatolícky tón. Z tohto dôvodu nemala katolícka cirkev v Čechách takú spoločenskú váhu ako v Poľsku, alebo na Slovensku. To bol aj jeden z dôvodov, prečo konfrontácia katolíckej cirkvi so štátom mala rôzne modifikácie v Čechách a na Slovensku. Religiozitu a silu katolicizmu v Čechách ovplyvnilo aj vyst'ahovanie sudetských Nemcov v rokoch 1945-1947.

Kto pozoroval cirkevno-politickú situáciu zo zahraničia cez Prahu, mohlo sa mu zdať, že vzťahy štátu a cirkvi sú konsolidované. Diplomatické styky medzi Vatikánom a Č-SR boli obnovené 13. 5. 1946. Diplomatickým zástupcom Svätej Stolicy sa znovu stal arcibiskup S. Ritter, známy svojim negatívnym postojom voči fašizmu a nacizmu. V novembri 1946 bola obsadená od roku 1941 osirelá metropolitná katedra v Prahe. Novým ordinárom sa stal Josef Beran, ktorý počas Protektorátu preukázal veľkú odvahu, pokým nebol tajnou políciou zatknutý (1942) a deportovaný do Dachau. Úprimne sa usiloval o dosiahnutie dohovoru s vládou, hoci už vtedy v nej mali komunisti rozhodujúce postavenie. Do akej miery arcibiskup Beran veril do februára 1948 v harmonickú koexistenciu totalitného režimu a cirkvi, je otvorená otázka. Skutočnosťou je, že neprotestoval proti diktátorským vládnym dekrétom prezidenta Beneša, ktoré boli proticirkevne zamerané. Aj jeho schvaľovanie transferu sudetských Nemcov a popravy slovenského prezidenta Jozefa Tisa je veľmi rozporné³⁴.

Neskôr v priebehu roku 1947 pochopil, že komunistom nejde o dobré vzťahy, ale o likvidáciu cirkvi. Po zverejnení návrhu školského zákona, žiadajúceho odstránenie všetkých cirkevných škôl, rozhodol sa arcibiskup, že už nebude ďalej mlčať. Koaličnú vládu porovnal s nacistami, lebo tí mienili zaviesť podobný štatút škôl. Protestoval u prezidenta proti zatýkaniu katolíckych kňazov na Slovensku ako aj tzv. národnú očistu, ktorá porušovala základné ľudské práva. Deň predtým, ako prezident Beneš potvrdil nové zloženie vlády podľa návrhu komunistov, 24. 2. 1948 vydal arcibiskup vyhlásenie pod názvom *Arcibiskup nesmie mlčať*, v ktorom vyzýval všetko obyvateľstvo do boja proti komunizmu. Ale tento apel bol už iba nemým výkrikom³⁵. Žiaľ, ešte raz sa nechal arcibiskup Beran skompromitovať. Pri príležitosti zvolenia K. Gottwalda za prezidenta slúžil na jeho žiadosť 14. júna 1948 ďakovnú bohoslužbu v chráme sv. Víta. O rok neskôr 14. 6. 1949 vydal pastiersky list, v ktorom vyjadril stanovisko episkopátu, že ľudovodemokratická vláda obmedzuje cirkev v jej právach viac ako nemecká okupačná moc³⁶. Odpoveďou režimu bolo ustanovenie štátnych zmocnencov na biskupstvách. V tom istom mesiaci na sviatok Božieho tela bola arcibiskupovi počas verejných bohoslužieb prerušená kázeň a hneď na to bol izolovaný v domácom väzení. V marci 1951 bol z Prahy prevezený na vidiek, kde bol internovaný.

Porovnávajúc situáciu v Poľsku a v Č-SR, zistíme, že napriek výhodnej východiskovej situácii, keď katolícka cirkev bola v opozícii voči nacizmu a viacerí jej duchovní boli účastníkmi odboja, vývoj v oboch krajinách bol rozdielny. Bolo to tak, jednak pre slabosť českého katolicizmu a jeho počiatočnú neochotu spolupracovať so slovenskými katolíckymi³⁷, ale aj pre váhavosť arcibiskupa Berana. Ten spočiatku dúfal v možnosť serióznej dohody a následnej

³³ Pozri RAINA, P.: Kardyńal Wyszyński 2. Losy więziennie. Varšava 1993, s. 29.

³⁴ LETZ, R.: Slovensko v rokoch 1945 – 1948. Na ceste ku komunistickej totalite. Bratislava 1994. s. 47, 185.

³⁵ GLASSL, H.: Die Führungsschichte der katholischen Kirche in der Tschechoslowakei nach 1945. In: Die Führung der Kirche... s.80.

³⁶ HLINKA, A.: Sila slabých a slabosť silných, Bratislava 1990. s.36.

³⁷ HLINKA, A.: 20+10 Jahre danach, Mnichov 1979, s.20

pokojnej koexistencie s komunistickým režimom. V tom sa zhodoval s krakovským arcibiskupom Sapiehom a arcibiskupom Wyszyńským. Poľská katolícka cirkev však bola rovnocenným, ba v mnohom aj obávaným, partnerom štátu. Vnútorne rozdelená a oslabená katolícka cirkev v Č-SR nemohla mať takúto ambíciu a jej protivník to dobre vedel.

Vzťah katolíckej cirkvi a štátu na Slovensku bol počas celej existencie I. Č-SR odlišný ako v českých krajinách. Slovenský politický katolicizmus zohrával pozitívnu úlohu v národno-emancipačnom procese slovenského národa. Výsledok vojny a geopolitické zmeny, ktoré po nej nasledovali, diametrálne zmenili pohľad na a úlohu a význam katolíckej cirkvi v spoločenskom a politickom živote. Od prechodu frontu boli vzťahy medzi cirkvou a česko-slovenským štátom na Slovensku v štádiu najväčšieho napätia. Už počas povstania sa vyskytovalo veľa prípadov otvorenej konfrontácie medzi povstalcami a predstaviteľmi cirkvi³⁸. Hoci sa povstalci skladali z rozličných skupín s nerovnakými cieľmi, boli jednotní v nepriateľskom postoji voči katolíckej cirkvi. Bola obviňovaná pre svoju podporu HSĽS aj z podpory fašizmu. Vyvlastnenie cirkevných škôl 6. 9. 1944 SNR postihlo najmä katolíkov. Toto uznesenie SNR opätovne prijala v júli 1945³⁹. Keď slovenskí biskupi protestovali proti tomuto rozhodnutiu, nepriamou odvetou bolo zatknutie biskupa J. Vojtaššáka a neskôršie aj biskupa M. Buzalku. Kompromitácia slovenského katolicizmu bol aj jeden zo sekundárnych, ale skrytých, cieľov procesu s prezidentom Slovenskej republiky (1939-1945) Jozefom Tisom. Slovenským katolíkom sa nepodarilo vytvoriť si vlastnú politickú stranu, ktorá by podchytila sympatizantov zakázanej HSĽS, preto boli nútení pred voľbami v máji 1946 uzavrieť dohodu s vedením Demokratickej strany. Jej víťazstvo v parlamentných voľbách sa však, pre nedoriešené štátoprávne postavenie Slovenska v rámci Č-SR a pre oportunistizmus jej vedenia, nepodarilo zúročiť.

Pokusom o uplatnenie sovietskeho modelu, sledujúceho obmedzenie zahraničného vplyvu na cirkvi, v štátnej politike Č-SR bola 10. 6. 1949 v Prahe ustanovená tzv. *katolícka akcia*, ktorej cieľom bolo vytvoriť národnú katolícku cirkev nezávislú na Vatikáne. Ukázalo sa, že tento akt sa udial nielen bez súhlasu hierarchie ale aj bez podpory veriacich.⁴⁰ Ďalej sa štátna moc viac spoliehala na vlastné sily. Prijatím zákona č. 217 a č. 218 o zriadení úradu pre cirkevné záležitosti o hospodárskom zabezpečení cirkvi a náboženských spoločností a o dozore štátu nad cirkvou 14. 10. 1949 sa dostala cirkev do područia štátu.

K radikálnemu kroku, ktorý svojim rozsahom nemal obdobu v nijakej krajine sovietskeho vplyvu, sa komunistická vláda odhodlala v roku 1950. V noci z 13. na 14. apríla 1950 bezpečnostné orgány spolu s Ľudovými milíciami obsadili všetky mužské kláštory a rehoľné domy a rehoľníkov deportovali.⁴¹ Neskôr podobný osud stihol aj ženské rehole.

Za pokračovanie sovietskych opatrení voči gréckokatolíkom na území ZSSR možno považovať likvidáciu gréckokatolíckej cirkvi v Č-SR. Jedným z dôvodov mohla byť aj potreba zamedziť náboženské kontakty gréckokatolíckeho ukrajinského (resp. rusinského) elementu z územia Č-SR a Ukrajiny. V sídle gréckokatolíckeho biskupstva v Prešove bol 28. 4. 1950 usporiadaný tzv. *sobor*, bez účasti gréckokatolíckych biskupov, ktorý vyhlásil zrušenie únie s rímskokatolíckou cirkvou a návrat do pravoslávnej cirkvi. Biskupa Pavla Gojdiča zatkli v ten istý deň a jeho pomocného biskupa Vasila Hopku o niekoľko dní neskôr. Kňazi boli postavení pred alternatívu, buď pravoslávie, alebo strata všetkého.

Prvá etapa pre cirkev neúspešnej konfrontácie medzi štátom a cirkvou končí na rozdiel od Poľska bez dohody so štátom. V marci 1951 biskupi a ordinári Slovenska zložili prísahu vernosti

³⁸ Pozri LETZ, R.: c. d. s. 94–108, Dies ater - Nešťastný deň 29. august 1944, Bratislava 1993, 212 s.

³⁹ Porovnaj MULÍK, P.: Cirkev v tieni totality. Dobrá kniha, Bratislava 1994. Nariadenie č. 80/1945 Zb.z. a n. SNR.

⁴⁰ Porovnaj VNUK, F.: Pokus o schizmu a iné proticirkevné opatrenia v rokoch 1949–1950. Bratislava 1996.

PEŠEK, J. – BARNOVSKÝ, M.: Štátna moc a cirkev na Slovensku 1948–1953. s. 61-76.

⁴¹ Pozri VNUK, F.: Akcia „K,, a „R,,. Zásahy komunistického režimu proti rehoľiam v r. 1950-1956. Bratislava 1995.

KOREC, J.Ch.: Od Barbarskej noci. Bratislava 1992.

ľudovodemokratickému štátu. Košický biskup Čársky prečítal znenie prísahy v rozhlase, aby bol účinok na veriacich silnejší.

Už v prvých chvíľach po obsadení maďarského územia Červenou armádou sovietska guľka vyhasila život gyórskeho biskupa Vilmosa Apora, keď bránil ženy pred vojakmi. Treba však povedať, že cirkev nevyhľadávala konflikty so sovietskou okupačnou mocou, skôr naopak. Z obdobia Maďarskej republiky rád mala katolícka cirkev nedobré skúsenosti s komunistickým terorom zameraným proti cirkvi. Za regentstva Miklósa Horthyho si cirkev udržala výsadné postavenie v politickom systéme Maďarského kráľovstva, čo sa spájalo s obligátnou lojalitou voči štátu. Aj keď netvorila také silné a vplyvné spoločenstvo ako v Poľsku, bola štátom uznávaná za dominantnú inštitúciu náboženského i politického života. Preto po smrti arcibiskupa Jusztiniána Serédiho sa obsadenie uprázdnenej stolice primasa riešilo promptne. V lete 1945 pápež Pius XII. menoval za ostrihomského arcibiskupa veszprémskeho biskupa Józsefa Mindszentyho, známeho svojim negatívnym postojom k nacistom, väzneného za vlády Šípových krížov. Nový prímás si svojimi cestami do zahraničia (Rím, Ottava) získal veľkú popularitu doma aj v zahraničí. Dokázal zmobilizovať ľudové masy, zdeptané po prehratej vojne morálne a ekonomicky⁴². Tým sa dostal do polohy ľudového tribúna tlmočiaceho často politické názory nekonvenujúce novej vládnej moci.

Po zatknutí generálneho tajomníka vládnej strany B. Kovácsa sovietskymi vojenskými orgánmi od začiatku roku 1947 bolo rozhodnuté o vnútropolitickom smerovaní krajiny. Proces s ministrom zahraničia L. Rajkom bol svedectvom vnútrostraníckych čistiek a stupňovanej svojvôle komunistov. Kardinál Mindszenty ako morálna autorita, predstavujúca posledný pilier opozície, bol 26. 12. 1949 uväznený a odsúdený na smrť. Neskôr mu rozsudok zmenili na doživotie. Hneď po zatknutí kardinála stranícky aparát zverejnil vyhlásenie, v ktorom na jednej strane zdôraznil pravdivosť obvinení kardinála zo špionáže, ale zároveň vyjadril želanie vlády uzavrieť dohodu so Svätou Stolicou, na príprave ktorej majú biskupi začať pracovať⁴³. Biskupský zbor sa ocitol v ťažkom položení, najmä preto, že takú výraznú osobnosť, akou bol kardinál Mindszenty bolo ťažko nahradiť a situácia sa ukazovala pre cirkev čoraz nepriaznivejšia. Iniciatívy sa chytil biskup Gyula Czapik a v júni 1950 vytvoril komisiu pre rokovania so štátom. Atmosféru príprav však hneď v počiatkoch narušila štátna moc masovými deportáciami rehoľníkov a rehoľníč. V takej situácii Svätá Stolica varovala uzavrieť akúkoľvek dohodu so štátom. Zdržanlivosť Vatikánu mala aj iné závažne pohnútky, pretože interne dohody miestnych cirkvi so štátom odporovali kanonickému právu a diplomatickej praxi. V prípade Poľska Vatikán prižmúril obe oči, ale nechcel, aby sa tento prípad stal precedensom⁴⁴. Rokovania napriek tomu pokračovali a v auguste 1950 bola podpísaná vnútroštátna dohoda medzi maďarským episkopátom a komunistickou vládou. Zmluva bola iba slabým napodobením poľského vzoru. Tým sa maďarskí katolíci čoraz viac dostával do područia štátu. Biskupi boli zneužívaní na oficiálne vyhlásenia o náboženskej slobode, hoci v skutočnosti sa veriaci stali druhotriednymi občanmi. V júni 1951 bol na 15 rokov väzenia odsúdený aj kaločský arcibiskup, po Mindszentyho zatknutí predseda biskupského zboru, József Grösz⁴⁵.

V Maďarsku sa štátnej moci podarilo do *Hnutia kňazov za mier*, ktoré vzniklo v apríli 1951, zapojiť všetkých generálnych vikárov a biskupov, ktorí boli na slobode. Biskupi boli nútení menovať vikárov len z členov tohto hnutia. Mali v rukách jediný katolícky časopis, ktorý oficiálne vychádzal⁴⁶.

⁴² ADRIANYI G.: Der ungarischen Episkopat nach dem Zweiten Weltkrieg. In: die Führung der Kirche in den sozialistischen Staaten Europas, s.114.

⁴³ STEHLE, H.: Die Ostpolitik des Vatikans, 1993. s. 311.

⁴⁴ ADRIANYI G.: c. d., s. 116.

⁴⁵ New Catholic Encyclopedia

⁴⁶ BOCHENSKI, J.M. – NIEMEYER, G.: c. d., s. 547.

Po páde juhoslovanského štátu v roku 1941 existoval veľmi rozdielny vývoj katolíckej cirkvi v jednotlivých častiach krajiny, ktoré boli buď obsadené, alebo spravované rôznymi silami. Tak partizánske hnutie, ako aj srbskí četníci, prenasledovali katolíckych duchovných upodozrievajúc ich zo spolupráce s ustašovcami. Najväčšia časť katolíkov však pripadla k Nezávislému chorvátskemu štátu, v skutočnosti závislému na Nemecku. Paveličov režim chcel vytvoriť optimálne podmienky pre rozvoj katolíckej cirkvi, avšak žiadal od cirkvi podporu pre svoje nacionalistické zámery voči srbskej menšine. Arcibiskup Alojze Stepinac napriek tomu, že zastával úrad vikára chorvátskej armády, po porade s ostatnými biskupmi v jeseni a v zime 1941 sa jasne vyslovil proti násilnému obracaniu Srbov na katolicizmus, ktoré oficiálne uskutočňovala štátna moc. Avšak na druhej strane chorvátski biskupi v pastierskom liste z 24. 3. 1945 odsúdili vraždenie duchovných a obmedzovanie bohoslužieb partizánmi.

Hneď po obsadení Záhrebu Titovými partizánmi komunistické úrady nechali Stepinaca zatknúť a niekoľko dní bol vypočúvaný⁴⁷. Nová totalitná moc ale chcela ukázať aj svoju vľúdnu tvár voči cirkvám, keď Tito počas svojej prítomnosti v Záhrebe, v júni 1945 už ako hlava štátu, prijal delegáciu katolíckych duchovných, s ktorými hovoril o vzťahu cirkvi a štátu⁴⁸. Došlo dokonca aj k osobnému rozhovoru medzi Titom a Stepinacom, v ktorom Tito navrhol vytvoriť „národnú katolícku cirkev“, s čo najväčšou autonómiou od Ríma⁴⁹. Pastiersky list juhoslovanských biskupov z 20. 9. 1945 bol signálom otvorenej roztržky medzi katolíckou cirkvou a štátom, v ktorom vyčíslili straty katolíckej cirkvi spôsobené komunistickými partizánmi⁵⁰. Bol reakciou na vlnu procesov s ľuďmi angažujúcimi sa počas chorvátskej nezávislosti.

Arcibiskup Stepinac bol počas zúrivej kampane proti jeho osobe v auguste 1946 postavený pred súd. Proces sa vtedy viedol i proti biskupovi Gregorovi Rožmanovi z Ľubľany. (V neprítomnosti, lebo emigroval). Proces so Stepinacom začal 9. 9. 1946, ako prvý svojho druhu v celej oblasti sovietskeho vplyvu, s vysokým cirkevným hodnosťou. Hlavné ťažisko obžaloby spočívalo na podpore Stepinaca ustašovskej vláde. Viaceré výpovede boli vykonštruované a použili sa aj fotomontáže⁵¹. Arcibiskup bol odsúdený na 16 rokov nútených prác a stratu občianskych práv.

Po roztržke medzi Titom a Stalinom nastalo mierne uvoľnenie tlaku proti cirkvi. Obnovil sa rehoľný život, zakladali sa katolícke spolky, dokonca v lete 1951 ponúkol Tito cez nunciatúru v Belehrade prepustenie arcibiskupa Stepinaca, ak opustí krajinu. Svätá Stolica tento návrh ale neprijala⁵². Vzťahy štátu a cirkvi charakterizoval však aj naďalej konfrontačný kurz vlády voči biskupom.

Medzi jej prvé opatrenia novej rumunskej vlády zostavenej 6. 3. 1945 bolo poštátnenie charitatívnych zariadení katolíckej cirkvi, vrátane nemocníc⁵³. Takýto krok uskutočnili režimy sovietskych satelitov väčšinou v neskorších fázach eliminácie vplyvu cirkví. Bezpochyby mala na to vplyv skutočnosť, že celé Rumunsko sa jednoznačne dostalo do sovietskej sféry vplyvu a katolíci boli relatívne slabým spoločensko-politickým elementom.

Radikálne zhoršenie vzťahov medzi rumunským štátom a katolíckou cirkvou nastalo po odstránení monarchie v marci 1948. Vláda ľudovej republiky zrušila platný konkordát so Sv.

⁴⁷ GLASSL H.: Der katholische Episkopat Jugoslawiens und sein Verhältnis zum kommunistischen Staat., s.143
Titov vzťah ku katolíckej cirkvi vraj bol relatívne dobrý, ale sa zmenil, keď počas vojny Svätá stolica odmietla dať súhlas zaradiť do partizánskych jednotiek poľných kurátorov.

⁴⁸ Tamže s. 143.

⁴⁹ Tamže s. 144.

⁵⁰ BAUER, E.: Aloisius Kardinal Stepinac, Viedeň 1979. s. 101.

⁵¹ GLASSL H.: c. d.: s. 147. Fotomontážou bol obrázok uverejnený vo Vjesniku 19. 12. 1945, ktorý zobrazoval Stepinaca s Paveličom ako spolu zdravia fašistickým pozdravom ustašovskú zástavu.

⁵² BAUER, E.: c. d.: s. 141.

⁵³ Kirche und Glaube in Rumänien, Mníchov 1990, s. 19.

Stolicou (17. 7. 1948) a hneď v auguste zoštátnila všetky katolícke školy, okrem toho týmto zákonným opatrením cirkev stratila zariadenia na vydávanie tlače a nakladateľstvá⁵⁴. Zákon z 3. 8. 1948 (tzv. kultový zákon) obmedzil základné práva cirkví, pričom obsahoval okrem tradičných opatrení, napr. požadujúcich súhlas štátu s menovaním hodnostárov, aj opatrenia pôsobiace hlboko deštruktívne na cirkevnú správu a zákaz vonkajšej jurisdikcie, čiže všetky kontakty so zahraničím podliehali štátnemu súhlasu⁵⁵.

Medzitým sa štátu podarilo, za asistencie pravoslávnej cirkvi, začleniť katolícku cirkev východného obradu do nej. Pod tlakom úradov sa konal 1. 10. 1948 v Kluži tzv. *zjednocovací kongres*, bez účasti gréckokatolíckych biskupov. Biskup Iuliu Hossu, v úsilí predísť tomu nekanonickému aktu, poučený postupom komunistov na Ukrajine, exkomunikoval všetkých, ktorí sa kongresu zúčastnia, ešte pred jeho konaním. Napriek protestom z celého sveta, rumunský pravoslávny patriarcha Justinian (Marina) výsledky snemu uznal za platné a na počesť zjednotenia sa konali veľké oslavy. Pritom už 29. 10. 1948 boli uväznení šiesti gréckokatolícki biskupi⁵⁶. Nasledovala vlna brutálneho prenasledovania. V ďalšej vlne totalitných praktík 1. 8. 1949 boli rozpustené všetky katolícke rehole a kongregácie, ako aj zariadenia, ktorými disponovali. Majetok prešiel na štát. Pre Rumunsko je príznačné, že štát trpel ďalej pravoslávne kláštory⁵⁷.

Taktika protináboženského a proticirkevného postupu bola v krajinách kde katolíci nezohrávali významnú úlohu, priamejšia a radikálnejšia, ako v prevažne katolíckych krajinách. V Albánsku hneď v roku 1945 sa hlavným terčom útokov stala katolícka cirkev. Vyčítalo sa im, že katolíci sympatizovali s Talianskom, ktoré roku 1939 okupovalo krajinu. Všetci talianski misionári boli uväznení, niektorí vo väzení zomreli. Diplomatického zástupcu Svätej Stolice vypovedali z krajiny. Perzekúcia sa postupne rozšírila aj na domácu hierarchiu a klérus, predovšetkým na katolícke školy a semináre. Dvaja albánski biskupi (G. Volaj a F. Gijni) boli vo februári a marci 1948 odsúdení na trest smrti, ostatní boli uväznení⁵⁸.

Už v roku 1945 boli v Albánsku zakázané všetky katolícke rehole a vláda sa snažila vytvoriť albánsku národnú cirkev. 4. 5. 1950 bol vydaný dekrét *O schválení štatútu autokefálnej pravoslávnej cirkvi Albánska* a 30. 6. 1951 *O schválení štatútu katolíckej cirkvi Albánska*. Národnocirkevný rys sa zvlášť zreteľne ukazuje v prípade štatútu katolíckej cirkvi, v ktorom sa tvrdí, že cirkev nemá vôbec žiadne organizačné, alebo iné styky s Vatikánom⁵⁹.

V Bulharsku komunisti ihneď po získaní moci znemožnili vyučovanie náboženstva na školách. Ústava z roku 1947 odlúčila cirkev od štátu. O rok neskôr vláda skonfiškovala všetky katolícke školy a inštitúcie a vypovedala všetkých duchovných, ktorí neboli Bulhari. Zástupca Svätej Stolice bol v roku 1949 vypovedaný z Bulharska. Pravoslávna cirkev mohla relatívne slobodne pôsobiť aj v nových podmienkach. Katolíci po odsúdení biskupa Eugena Basilkova na smrť boli úplne bez biskupov. Apoštolský vikár z Plovdivu umrel v roku 1952 vo väzení⁶⁰.

Vývoj štátnej politiky voči cirkvám a náboženstvu v ZSSR v 20-tych a 30-tych rokoch mal konfrontačný a v konečnom dôsledku likvidačný charakter. Po roku 1945 sa postupne konštituované komunistické režimy v krajinách sovietskej sféry vplyvu usilovali aplikovať tento

⁵⁴ GRULICH, R.: Občané druhého řádu, Mnichov 1984, s. 42.

⁵⁵ Kirche und Glaube in Rumänien, s. 20.

⁵⁶ Kirche und Glaube in Rumänien, s. 20. Spolu s 2 734 gréckokatolíckymi chrámami prešlo do rúk rumunskej pravoslávnej cirkvi aj 300 rímskokatolíckych kostolov. Do konca roku 1950 poklesol počet duchovných oboch katolíckych obradov z o stavu 3331 o 1405 osôb.

⁵⁷ Pozri GRULICH, R.: Občané druhého řádu, Mnichov 1984, s. 41 – 42.

⁵⁸ GALTER, A.: Rotbuch der verfolgten Kirche. Recklinghausen 1957, s. 232.

⁵⁹ Pozri GRULICH, R.: c.d.

⁶⁰ Porovnaj HAMBURGER, G.: Verfolgte Christen. Graz 1977. s. 253 – 257.

model sovietskej cirkevnej politiky rešpektujúc pritom zvláštnosti svojich krajín. Celý priestor južnej a východnej Európy sa člení na dve výrazné oblasti: Balkán a strednú Európu. Hranica medzi obidvoma oblasťami prechádza Juhosláviou, preto v jej prípade sa vyskytujú určité špecifiká. Bulharsko, Rumunsko, Albánsko sú krajiny s katolíckymi menšinami. V prípade Bulharska, Rumunska a Juhoslávie s dominujúcou pravoslávnu cirkvou, sa nevyžadoval v povojnovom období už taký ostrý kurz proti pravoslávnej cirkvi, lebo v Sovietskom zväze práve vtedy (od roku 1941) boli vzťahy medzi pravoslávím a štátom relatívne dobré. Pravoslávne cirkvi založené na princípe autokefálnosti viac vyhovovali štátnemu poručníctvu ako katolícka cirkev a boli aktívnymi pomocníkmi pri likvidovaní katolíckych cirkví zjednotených s Rímom (západná Ukrajina, Rumunsko, Slovensko).

Aj v prevažne katolíckych krajinách, Poľsku, Č-SR a Maďarsku, sa štátne orgány pokúsili pomocou skupín kňazov vytvoriť *národné cirkvi*. Zároveň sa zameriavali na hierarchiu, ktorú chceli získať pre separátnu dohodu so štátom. Neoficiálna dohoda ruskej pravoslávnej cirkvi so štátom mala pozitívne dôsledky pre cirkev takmer dvadsať rokov. Poľský experiment spolupráce štátu a cirkvi petrifikoval status tamojšieho katolicizmu. V ostatných krajinách, po neúspechu rokovanií komunistickej štátnej moci a predstaviteľov miestnych cirkví, hierarchiu zdecimovali a zvyšok získali na určitú dobu pre nevýhodnú spoluprácu.

V Sovietskom zväze, v Poľsku, Rumunsku, Albánsku a Juhoslávii bola oficiálne deklarovaná odluka cirkví od štátu. Avšak pre komunistov nebola odluka synonymom neutrality a tolerancie. Okrem toho existovali viaceré právne úpravy definujúce postavenie cirkví. V Č-SR sa registrované cirkvi stali ekonomicky úplne závislé na štáte. Okrem toho existoval systém právne uzákonenej štátnej kontroly cirkví, ktorý bol upravený priamo zákonmi a nariadeniami. V každom štáte túto činnosť mali na starosti zvlášť úrady vytvorené len na tento účel. Bez schválenia týchto úradov nebolo možno menovať, ani navrhovať kandidátov na cirkevné hodnosti a úrady. V Poľsku, Č-SR a v Maďarsku sa od všetkých duchovných žiadala tradičná prisaha vernosti štátu, čo však v zmenených podmienkach malo iné politické podfarbenie.

Treba zdôrazniť, že oficiálna politika Sovietskeho zväzu a jeho satelitov nebola len proticirkevná, ale najmä protináboženská a na tomto fronte vedenom proti všetkým veriacim, ktorý nezávisel od príslušnosti k cirkvám, trpeli tak pravoslávni a katolíci, ako aj mohamedáni a budhisti. Štátnymi zásahmi narušená hierarchická štruktúra pravoslávia a katolicizmu mala za následok ochromenie náboženského života celej spoločnosti.

Resumé

Štúdia sa pokúša definovať politiku komunistických strán voči náboženstvu a cirkvám. Zamýšľa sa nad podstatou komunistickej politiky voči cirkvám. Tá vychádzala z teórie marxizmu-leninizmu a z nej metodologicky odvodzala každodennú prax. Komunistické režimy používali vo svojej politike voči cirkvám predovšetkým tieto prostriedky: propagandu, silné obmedzenie vplyvu cirkví, zatýkanie, inscenované procesy a popravy, tzv. vlastenecké hnutia duchovných a podriadenie náboženských spoločenstiev zákonnými a organizačnými opatreniami

priamo štátu. V plánoch štátnej moci na úplné ovládnutie cirkvi významné miesto mali tzv. *vlastenecké* alebo *mierové hnutia duchovných*, ktoré tvorili rozkolnícke skupiny vo vnútri cirkví a preto boli pre ne dvojnásobne nebezpečné. Sovietska politika voči cirkvám bola vzorom pre komunistické režimy v iných krajinách. Obsadenie rozsiahlych oblastí Európy Červenou armádou v roku 1944 a 1945 a ich následné začlenenie do sféry sovietskeho vplyvu bolo predpokladom pre uskutočňovanie cieľavedomej proticirkevnej politiky. Keďže v podmienkach ZSSR najsilnejším ideologickým oponentom režimu bola ruská pravoslávna cirkev, štúdia sa pokúša definovať jej úlohu, postavenie a osud.

Politiku sovietskeho štátu voči katolíckej cirkvi po Októbrovej revolúcii (1917) možno rozdeliť do troch etáp: 1. Likvidácia pôvodnej cirkevnej správy a vyhnanie biskupov. 2. Rozbitie tajne vysvätenej hierarchie. 3. Reštrikcie voči katolíckej cirkvi vo východnom Poľsku a v Pobaltí v rokoch 1939-1941 a po roku 1944. Katolíci latinského obradu žili na území ZSSR prevažne v diaspóre. Jediná sovietska republika s katolíckou väčšinou obyvateľstva bola Litva. Katolíci byzantského obradu, predovšetkým na západnej Ukrajine, boli terčom veľmi ostrých opatrení vlády soviетov. Ich krížová cesta začala v roku 1939 po páde Poľska, keď po prvom 22 mesačnom období sovietskeho obsadenia (1939-1941) nasledovala nemecká okupácia (1941-1944) a po roku 1944 začlenenie do Sovietskeho zväzu. V Zakarpatsku došlo k likvidácii gréckokatolíckej cirkvi pod tlakom zmien na západnej Ukrajine. Použila sa však jednoduchšia verzia *návratu do pravoslávia*.

Paralelne s reštrikciou činnosti cirkví a propagandou oslabujúcou ich vplyv sa však skoro všade totalitné režimy usilovali ukázať ochotu dohodnúť sa a spolupracovať s cirkvami. Tu sa najvýraznejšie prejavili odlišnosti podmienené vývojom jednotlivých krajín. Zároveň to však bolo pole, kde sa ukázala sila, diplomacia, ako aj taktika cirkví a režimov.

Štátna cirkevná politika v prevažne katolíckych krajinách po roku 1945 mala svoje špecifiká. Bola rozdielna v závislosti od ich statusu počas vojny, od politickej orientácie vlád týchto krajín pred a počas druhej svetovej vojny. Metódy proticirkevného boja neboli rovnaké a nedosahovali rovnakú intenzitu. Rozdiely boli evidentné aj v rámci jednotlivých štátov, ktoré boli viacnárodné resp. federalizované (Č-SR, Juhoslávia, ZSSR). Z tohto dôvodu štúdia sleduje tieto javy, tak na úrovni štátov, ako aj ich súčastí. Ide najmä o Poľsko, Čechy a Moravu, Chorvátsko a Slovinsko, Litvu, Slovensko a Maďarsko.

Autor sa pokúša odpovedať na otázku prečo Vatikán, ako centrum svetového katolicizmu, neuplatnil jednotný postup katolíkov týchto krajín proti nastupujúcemu komunizmu. Odpoveď vidí vo veľmi odlišnej východiskovej situácii miestnych cirkví. Katolícka cirkev v Poľsku, v Čechách a na Morave bola pod nemeckou okupáciou počas vojny zatlačená do opozície a bola zapojená priamo do odboja. V celkom odlišných podmienkach žili katolíci počas vojny v Maďarsku, na Slovensku a v Chorvátsku, kde zastávali viac-menej lojálny pomer k štátu, ak nie práve prostredníctvom aktivít niektorých duchovných významne politické zástoje. Práve z týchto dôvodov, ako aj zo skutočnosti, že tieto štáty nebojovali vo vojne na strane víťazov, ocitli sa katolíci týchto krajín v nevýhodnejšej situácii ako inde v Európe. To podmieňovalo radikálnejšie postupy vlád týchto krajín voči katolíkom najmä po nastolení komunistických režimov.

Poľskí katolíci najväčšmi trpeli pod totalitným režimom nacistického Nemecka. Poľský episkopát, usilujúc sa vyhnúť priamej konfrontácii s režimom, napriek odmietaniu ideológie komunizmu, sa usiloval z národnopolitických dôvodov spolupracovať s ľudovodemokratickým režimom. Vzájomné rokovania následne viedli 14. 4. 1950 k dohode medzi vládou a episkopátom. Od jej dosiahnutia bol však tento akt v cirkevných kruhoch dosť sporný. V Č-SR pre cirkev neúspešná konfrontácia medzi štátom a cirkvou končí na rozdiel od Poľska bez dohody so štátom. V marci 1951 biskupi a ordinári Slovenska zložili prísahu vernosti štátu. V Maďarsku bola v auguste 1950 bola podpísaná vnútroštátna dohoda medzi maďarským

episkopátom a komunistickou vládou. Zmluva bola iba slabým napodobením poľského vzoru. Tým sa maďarskí katolíci čoraz viac dostávali do područia štátu.

V Sovietskom zväze, v Poľsku, Rumunsku, Albánsku a Juhoslávii bola oficiálne deklarovaná odluka cirkví od štátu. Avšak pre komunistov nebola odluka synonymom neutrality a tolerancie. Existovali viaceré právne úpravy definujúce postavenie cirkví. V Č-SR sa registrované cirkvi stali ekonomicky úplne závislé na štáte. Okrem toho existoval systém právne uzákonenej štátnej kontroly cirkví, ktorý bol upravený priamo zákonmi a nariadeniami. V každom štáte túto činnosť mali na starosti zvláštne úrady vytvorené len na tento účel. Bez schválenia týchto úradov nebolo možno menovať, ani navrhovať kandidátov na cirkevné hodnosti a úrady.